

EESTI MURRETE UURIMINE WIEDEMANNIST VIITSONI

Karl Pajusalu

Tartu Ülikool

Ettekanne konverentsil “Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa II”

Väike-Maarja, 24.–25. aprill 2013

On mitmeti tähendusrikas, et tähtsaim auhind eesti keele uurimise, arendamise ja harimise eest kannab just Ferdinand Johann Wiedemanni nime. Wiedemann ei olnud eestlane. Kuigi ta uuris eesti keelt, on ta rahvusvaheliselt kõige rohkem tuntust kogunud ikkagi kaugemate soome-ugri keelte uurijana. Ka eesti keelt käsitles ja mõistis Wiedemann erinevalt enamikest oma aja keeleteadlastest 19. sajandi keskel ja teisel poolel. Teda huvitas eesti keel kui elav keel, nii nagu seda kõneldi või ka kirjutati erinevate inimeste poolt erinevates Eestimaa kohtades ja maanurkades. Wiedemannile oli eesti keel huvitav ja tähtis kogu selle rikkuses. Enne Wiedemanni eesti grammatika ilmumist ootasid paljud eestlastest keeleteadlased, et Wiedemann oma grammatikas näitab, milline on kõige õigem ja puhtam eesti keel ning paneb paika keelenormid. Wiedemann seda ei teinud, ta lihtsalt kirjeldas oma aja eesti keelt kogu selle mitmekesisuses.

Võiks öelda, et kõik Wiedemanni suuremad tööd eesti keelest on õigupoolest murdeuurimused. Olgu selleks siis tema suur eesti-saksa sõnaraamat, eesti keele grammatika või võrueesti grammatika, nagu ta ise oma lõunaeesti murrete käsitlust nimetas. Nii võibki Ferdinand Johann Wiedemanni pidada ka üheks esimeseks eesti murrete suuruurijaks. Tänu Wiedemanni eelnimetatud suurteostele on meil aga olemas kõige põhjalikum ja mitmekülgsem ülevaade eesti keelest 150 ja rohkem aastat tagasi. Kui Wiedemann oleks piirdunud vaid enda poolt õigeimaks peetud eesti keele vormide ja sõnade esitamisega, oleks praegu meie teadmised eesti keelest enne selle normeerimise algust palju väiksemad.

Wiedemanni vaade eesti keelele on oluliselt seotud tollase arusaamisega keelest üldse. 19. sajandil tunti huvi rahvakeele ehk murrete vastu sellepärast, et neid uurides arvati jõudvat keele ajaloo lätetele ja rahva vaimsuse avamiseni. Romantistliku maailmakäsitluse poolt sünnitatud võrdlev-ajalooline keeleuurimine püüdis minna ajas tagasi nii kaugemale kui võimalik, asetades ühe keele laiemasse sugulaskeelte konteksti. Wiedemann siiski ei keskendunud niivõrd keeleajaloole kui keele mitmekesisuse avamisele, aga ikka selleks, et selgitada välja keele ja seda kandva maailmapildi olemust. Lisaks keelte ajaloole oli tollal loomulik rahvakeele vanimate mälestiste, rahvalaulude ja muude rahvaluule vormide uurimine.

20. sajandil ja 21. sajandi alguses on murdeuurimine üha rohkem muutunud inimeste ja ühiskonna uurimiseks. Dialektoloogiast on kasvanud välja nii etnolingvistika kui ka sotsiolingvistika. Viimastel kümnenditel on ingliskeelses rahvusvahelises keeleteaduses murdeteadus – *dialectology* – muutunud järjest enam keelevaheldusi uuriva sotsiolingvistika haru ehk mikrosotsiolingvistika sünonüümiks. Tänapäeval mõistetakse murrete ehk dialektidena ka sotsiolekte ehk sotsiaalsete rühmade eripärast keelekasutust. Keelevahelduste käsitlemisele on tulnud tuge pakkuma sotsiaalsete võrgustike struktuuri analüüs. Murrete ja keeleajaloo seostamise kõrval on saanud oluliseks sünkroonne, ühe ajahetke keelevahelduste jälgimine ja sellega seoses küsimus, miks eri inimrühmad kasutavad keelt erinevalt. Diakroonilist ehk eri aegade keele ning sünkroonset ehk ühe ajahetke keele uurimist ühendab reaalselt muutusi uuriv dialektoloogia.

Paaril viimasel aastakümnel on kõrvuti keelevaheldusi uuriva mikrosotsiolingvistikaga jõudsalt arenenud etnodialektoloogia, mis uurib seda, kuidas inimesed märkavad murdepiire ning mis hinnanguid mis motiividel nad neile annavad. Viimasel ajal on üha suuremat tähelepanu saanud küsimused murrete

kasutuse ja erinevate funktsioonide kohta – mil määral ja miks kasutavad inimesed erinevates suhtlussituatsioonides keelt erinevalt, milline on murrete roll kirjanduses, netisuhtluses ja muudes keelekasutuskanalites, kuidas on murde valdamine seotud mitmekeelsusega.

Uuesti on hakatud tähelepanu pöörama üksikisiku keelekasutuse erijoontele ehk dialektoloogia terminiga idiolektide profiili uurimisele. Kirjakeelses ühiskonnas on murde kasutamine ja murdekirjanduse loomine üha suuremal määral muutunud isiksuslikuks, inimese identiteedi väljendamisega seotud teadlikuks valikuks, sellest otsitakse vastukaalu massimeediast mõjutatud ühiskonna kõike üheülbastavale survele. Mitmekeelsete linnainimeste poolt eesmärgipäraselt kasutatud murdekeel, olgu siis argisuhtluses sugulastega või interneti-kommentaariumides või muus kirjalikus eneseväljenduses, erineb suuresti kunagisest maarahva murdekeelest, seades uuelaadseid väljakutseid ka murdeuurijatele.

Hea meel on täna tõdeda, et kõik eelnimetatud uued dialektoloogia suunad on esindatud praegu eesti keele uurimisel. Kui veel paarikümne aasta eest võis kurta üliõpilaste vähest huvi murdeteemade vastu, siis tänaseks on olukord täiesti muutunud. Üliõpilaste ja noorte keeleuurijate huvi murrete vastu on suur, alates eri Eesti piirkondade häälduse erijoonte uurimisest kuni murretega seotud identiteediküsimuste keelesotsioloogilise käsitlemiseni.

Wiedemanni konverentsil murdeuurimisest kõnelemiseks on peale Ferdinand Johann Wiedemanni kui eesti murrete ühe esimese suuruurija enda tegevuse teine kaalukas fakt see, et 25-st Wiedemanni keeleauhinna laureaadist enam kui pooled on kas uurinud murdeid ühel ja teisel viisil või olnud teadlikud murrete tutvustajad ja kasutajad oma tegevuses ja ilukirjanduslikus loomingus. Mitmed nendest on olnud samuti aktiivsed murdeainese kogujad.

Nende hulgast tooksin kõigepealt esile äsja meie hulgast lahkunud emeriit-professor Valdek Palli. Valdek Pall on jäänud eesti keeleteaduse ajalukku kohanimede uurimisele uue kvaliteedi andjana. Tema väitekiri „Põhja-Tartumaa kohanimed”, mis on trükist ilmunud kahe mahuka raamatuna, on esimene nii põhjalik ja mitmekülgne käsitus Eesti kohanimede struktuurist, kus on arvestatud nii murrete kui asustusloolist tausta kui ka kohanimetüüpide kujunemise ja leviku mõjureid. Samavõrd tähelepanuväärne on olnud Valdek Palli tegevus 1970. ja 1980. aastatel Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektori juhatajana eesti murrete sõnaraamatute koostamisel ja sellega seoses uute keeletehnoloogiliste lahenduste kasutuselevõtmisel. Wiedemanni sõnaraamatu kõrval on tänaseni kõige tähelepanuväärsemaid ja mitmes mõttes suurimaid eesti murrete sõnaraamatuid „Väike murdesõnastik”, mis koostati 1980. aastatel Valdek Palli kui peatoimetaja eestvedamisel. Selle sõnaraamatu elektrooniline andmebaas on praegugi asendamatu allikas eesti murdesõnade leviku kohta andmete saamiseks ja nende alusel dialektomeetriliste uurimuste tegemiseks. Valdek Palli poolt 1990. aastate algul koostatud „Idamurde sõnaraamat” oli esimene omataoline eesti ühe murde sõnaraamatute hulgas. Loodetavasti ilmub idamurde sõnastik peagi uue väljaandena.

Iga tõsise murdeuurija jaoks on olulisel kohal välitööd ja uue murdeainese kogumine. Ka Valdek Palli tegevuses oli murdesõnade ja kohanimede kogumisel tähtis koht. Tema kõrval on Wiedemanni keeleauhinna pälvinutest murdeainese suurkogujad olnud Hella Keem ja Mari Must. Hella Keema peamiseks uurimisalaks olid lõunaeesti murded, Mari Mustal kirderannikumurded. Neist mõnevõrra erineb Eduard Leppik, kes Wiedemanni murdeauhinna saanute seas esindab aga asendamatu haritlaste rühma eesti kultuuriloos – kooliõpetajatest ühe piirkonna murdekeele ja kodukoha pärimuse talletajaid, kelle tegevust tuleks praegusel pärimuskultuuri aastal eriliselt esile tõsta ja tutvustada.

Murrete tutvustamise tänuväärset tööd on ühel või teisel viisil teinud mitmed teisedki Wiedemanni auhinnaga pärjatud. Heaks näiteks on siin Mulgi murdekeele tuntuks tegijad, nagu seda on olnud Nikolai Baturin kirjanikuna, Mari Tarand ajakirjanikuna, Eduard Väari „Mulkide Almanahhi” ja mulgi lugemiku toimetajana, Pent Nurmekund keeleteadlasena, kes kasutas oma mulgimurdelist lapseõlvekeelt luuletustes. Mati Hint ja Juhan Peegel ei ole samuti tuntuks saanud murdeuurijatena, kuid on sedagi olnud. Mati Hindi tegevus Tartu murde ja üldisemalt lõunaeesti keele eripäraste joonte selgitajana ja ka lõunaeesti keele uurimise vajaduse tõstatajana ning Juhan Peegli töö saarte murde alal nii õppejõuna kui uurijana ja kasutajana ilukirjanduslikus loomingus väärrib kindlasti samuti esile tõstmist.

Võib öelda, et ühel või teisel viisil on oma töös teadlasena või eesti keele edendajana murretega tegelnud peaaegu kõik Wiedemanni auhinna laureaadid. Näiteks vana kirjakeele uurijad, sel aastal keeleauhinna pälvinud Valve-Liivi Kingisepp ja 2007. aastal pärjatud Kristiina Ross on uurides varasemate sajandite eesti keelt pidanud paratamatult korduvalt selgitama vana kirjakeele vormide murdetähta. Keelendite rahvakeelse levikuga arvestamine on oluline ka keelekorraldajate töös. Rohkesti murdesõnu leiab Paul Saagpaku hiiglaslikust eesti-inglise sõnaraamatust; mitmetel kordadel käsitles murrete ja kirjakeele vahetõrke oma raadiosaadetes ja kirjutistes Henn Saari. Kirjakeele juured ei ole ainult ajas, need on seotud ka kindlate kohtade ja inimestega.

Kõige sarnasem Ferdinand Johanna Wiedemanniga on oma uurijatüübilt Wiedemanni auhinna saajate hulgas ilmselt 2011. aasta laureaat Tiit-Rein Viitso. Temagi on rahvusvaheliselt tuntuks saanud eelkõige sugulaskeelte uurijana. Eelmisel kuul 75-aastaseks saanud Viitso kõige mahukamad teosed käsitlevad liivi keelt. Samas on seni põhjalikum eesti keele ajaloolise kujunemise ülevaade

kirjutatud samuti Viitso poolt. Kahel viimasel aastakümnel on Tiit-Rein Viitso mitmel korral tegelenud Virumaa keeltega, see tähendab Virumaa murdelise mitmekesisusega ning selle ajalooliste põhjustega. Viimati käsitles Viitso Virumaa keelelise kujunemise küsimusi eelmise aasta lõpul ajakirjas *Lingustica Uralica*, kus ta esitas asustusloolisi põhjusi ranniku-, kesk- ja kirdemurde piiride kujunemisele ajaloolisel Virumaal. Nende hulgas on tähtsal kohal idapoolsete läänemeresoome hõimumurrete kõnelejate tulek Kirde-Eesti aladele. Peale Virumaa murrete on Viitso jälginud liivi keele ja lõunaeesti Leivu keelesaare ühisjooni ning Eesti kagupiiril kõneldava põhjasetu murde fonoloogiat. Murrete hea tundmine on aidanud Tiit-Rein Viitsol teha ettepanekuid eesti kirjakeele korraldamiseks.

Kirjakeel kasvab välja rahvakeelest, selle murretest. Kirjakeele kvaliteet sõltub sellestki, kui hästi on selle aluseks olevate murrete olemust mõistetud ja kui suuremal määral on selle rikkusi suudetud kirjakeelde üle võtta. Rahvuslikku kirjakeelt ei saa teha redutseerimise, ahendamise põhimõttel, lihtsalt valides välja murretest üksikuid vorme ja heites teised kõrvale. Eriti tänases olukorras, kus inglise keel ja teised võõrkeeled muutuvad ühiskonnas üha domineerivamateks, vajab eesti keel ka kirjakeelena, rahvuse ühiskeelena teadlikku uuendamist ning samas tuleb tugevdada selle sidemeid keele ajalooliste juurtega. Selles töös on juba mitmel viisil osalenud ja osalevad Wiedemanni auhinnaga pärjatud eesti keele kõrgtasemel uurijad ja viljelejad.